

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI  
KƏNDTƏSƏRRÜFATINAZİRLİYİ**

---

---

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ**

---

---

*Əlyazması hüququnda*

**ƏHMƏDOVA ELNARƏ NƏBİ QIZI**

**AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN EMALEDİCİ  
SAHƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN  
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

**5303.01 – “Mühasibat uçotu”**

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim olunmuş dissertasiyanın

**A V T O R E F E R A T I**

**GƏNCƏ – 2016**

Dissertasiya işi Azərbaycan Kooperasiya Universitetində yerinə yetirilmişdir.

**Elmi rəhbər:** İqtisad elmlər doktoru, professor  
**Sakit Məmədi oğlu Yaqubov**

**Rəsmi opponentlər:** İqtisad elmlər doktoru  
**Natiq Əli oğlu Cavadov**

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru  
**Zaur Qalib oğlu Əhmədov**

**Aparıcı təşkilat:** **Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat  
Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi –  
Tədqiqat İnstitutu**

Müdafiə 09 aprel 2016-cı il saat 16<sup>00</sup>-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 07 mart 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş  
dissertasiya şurasının elmi  
katibi, i.f.d., dosent:**

**A.A.Həsənov**

## **İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ**

**Mövzunun aktuallığı:** Bazar iqtisadi münasibətlərinin tələbinə uyğun istehsal və xidmət prosesinin uçotu və təhlili elə təşkil edilməlidir ki, istənilən anda həmin sahələrdə baş verən proseslər haqqında dəqiq informasiya əldə etmək mümkün olsun. Ona görə də Azərbaycan iqtisadiyyatında uçot, təhlil və nəzarət mexanizmini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla onların tətbiqini sürətləndirmək və onu inkişaf etmiş dünya ölkələri səviyyəsinə çatdırmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında formalaşmış əlverişli iqtisadi mühit dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrinin sahibkarlarının iqtisadiyyatımıza böyük həcmdə investisiya qoymağa marağını artırmışdır. Belə bir şəraitdə əsas məsələ istehsal proseslərinə operativ nəzarətin həyata keçirilməsi, idarəetmə uçotu və təhlilinin tətbiqi metodologiyasının işlənib hazırlanmasıdır.

İdarəetmə uçotu, nəzarət və təhlilinin beynəlxalq standartlara cavab verən səviyyədə təşkili sahəsində Azərbaycanda çox böyük işlər görülmüşdür. Artıq “Mühasibat uçotu haqqında” Qanun (2004-cü il), “Mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqi” (1995 və 2005-ci illər) “Uçot siyasəti haqqında Əsasnamə” (1997 və 2007-ci illər) və s. normativ-hüquqi sənədlər idarəetmə uçotu və təhlilinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının mövcud inkişaf səviyyəsi daha mütərəqqi metodların işlənib hazırlanması və tətbiq edilməsini tələb edir. Bu baxımdan dünyada baş verən hadisələri öyrənib tətbiq etmək məqsədilə hələ çox işlər görülməlidir.

Müəssisələrin idarə edilməsinin səmərəliliyi, idarəetmə uçotunun məlumatlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İdarəetmənin səmərəliliyinin və onun informasiya təminatının artırılması ASK-nin emaledici müəssisələrində daha çox aktuallıq kəsb edir. Son illərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və onun qiymətləndirilməsindəki dəyişikliklər, onların maya dəyərini hesablanması və aşağı salınması üçün ehtiyatların aşkara çıxarılıb istifadəyə verilməsi sahəsində xeyli işlər görülsə də, hələ də kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar özünü doğrultmur. Bunun başlıca səbəbi yaradılan kəndli təsərrüfatlarında istehsal və satış xərclərinə nəzarət etmək üçün əsaslandırılmış normativ sənədlərin kifayət etməməsi, olanların isə mövcud tələbata tam cavab verməməsidir. Odur ki, müasir iqtisadi şəraitin tələblərinə cavab verən idarəetmə mexanizminin formalaşması daha mütərəqqi idarəetmə metodlarının işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblər sırasında idarəetmə uçotu və təhlilinin tətbiqi, onun metod və metodoloji aspektlərinin təkmilləşdirilməsi, habelə müəssisə daxilində idarəetmə təhlilinin informasiya bazasının daha optimal idarə olunmasının təmin edilməsidir. Aparılan tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, istehsal prosesində baş verən hadisələr haqqında toplanan informasiyalar ümumi informasiyaların 35-40%-ni təşkil edir. ASK-da isə onun yalnız 25-30 %-dən informasiya kimi istifadə edilir. Bütün bunlar çoxsaylı informasiyanın toplanması və istifadəsinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Beləliklə, idarəetmə uçotu və təhlilinin əsas məqsədi müəssisə daxili hadisələrin qeyd edilməsini “məsrəflər-məhsul buraxılışı-nəticə” modelinin tətbiqi məsələsinin həyata keçirilməsinə təşəbbüs göstərməsidir. Göstərilən məsələni həyata keçirmək üçün xərclərin uçotu təcrübəsində istifadə edilən metodları nəzərə almaq, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla yeni, daha mütərəqqi idarəetmə uçotu və təhlilin modelini hazırlamaq zəruridir.

**Problemin öyrənilməsi səviyyəsi:** İdarəetmə uçotu və təhlilin nəzəri-metodiki məsələləri əvvəllərdə çox öyrənilmişdir. İdarəetmə uçotu və təhlil problemlərinin öyrənilməsi ilə Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasimov, S.M.Səbzəliyev., İ.M.Abbasov, R.B.Əliyev, H.İ.İbadov, Ə.A.Sadiqov, Ə.S.Salahov, V.İ.İsayev, İ.M.Mahmudov, V.T.Novruzov, V.M.Quliyev və başqaları da öz məqalə və tədqiqat əsərlərində bu məsələyə öz töhvələrini vermişlər.

Bu məsələ ilə müxtəlif vaxtlarda dünya iqtisadiyyatında tanınmış və öz elmi-tövsiyyələrini vermiş alimlərdən Aksenenko A.F, Alaxov B.V., Ançışkin A.İ., Bakaev A.S., Basmanov İ.A., Belov İ.Q., Vaxruşina, M.A., İvanov İ.N., Bondin N.N., Şeremet A.D. və başqaları sözü gedən problemin-idarəetmə uçotu və təhlilinin metodukasını dövrün tələbləri səviyyəsində işləmişlər.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, idarəetmə uçotunun bir elm kimi formalaşması əsasən XX əsrin axırncı illərindən başlanılmışdır. İlk olaraq MDB məkanı ölkələrinin alimləri Ataev A.A., Afanasov B.T, Bezrukix P.S., Babaev İ.V, Borodkin A.S., İvaşkviç V.B., Lamikin İ.A., və başqaları, öz əsərlərində idarəetmə uçotu və onda baş verən proseslərin təhlilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə apardığı tədqiqatlar diqqəti cəlb edir. Adı çəkilən tədqiqatçılar idarəetmə uçotu və təhlil prosesinin, əsas etibarilə dünyanın inkişaf etmiş xarici ölkə alimlərinin əsərlərində daha geniş izahının verilməsini qeyd etmişlər. Bu alimlərdən Anderson İ.X., Druri K., Yasun N.K., Alasaq D.S., Antoni P.N., Nidez B., Rişar J., F.Teylor., Q.Qant xüsusilə fərqlənmişlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, ASK-nın emaledici sahəsində bu məsələ kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Odur ki, bu cür araşdırma və tədqiqat işlərinin təcrübədə geniş tətbiqinə ehtiyac vardır.

**Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri:** ASK-nın emaledici sahələrində idarəetmə uçotu və təhlilin təşkilində əsas məqsəd, araşdırmalar nəticəsində onun istehsal sahələrində tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir.

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində ASK-da idarəetmə uçotu və təhlilin yeni modelinin hazırlanmasına tələbat olduğunun əsaslandırılması;

- istehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi, idarəetmə sistemində xərclərin mahiyyəti, onun istehsal prosesinin idarə olunmasında rolu, habelə xərclərin səmərəliliyinin əsaslandırılması;

- idarəetmə uçotu və onunla bağlı təhlilin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq ASK-da onun tətbiqi üçün yeni metodikanın işlənib hazırlanması;

- ASK-da məhsul istehsalının texnologiyası, onun bəzi məhsullarının mövsümü xarakter daşması, hər bir məhsulun maya dəyərindən kənarlaşmaların səbəblərinin əsaslandırılması, mənfi halların aradan qaldırması üçün konkret tədbirlərin görülməsinə dair tövsiyənin verilməsi;

- bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verə bilən idarəetmə təhlilinin metodikasının işlənib hazırlanması.

**Tədqiqatın predmeti.** Azərbaycanın ASK-da idarəetmə uçotunun formalaşması bir sıra nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərin elmi cəhətdən araşdırılmasının nəticəsidir. Tədqiqatın başlıca nəticəsi kimi idarəetmə uçotunun predmetini çoxsaylı idarəetmə obyektləri, onları səciyyələndirən kəmiyyət göstəriciləri və bu göstəricilərin nəticələri barədə məlumatlar təşkil edir.

**Tədqiqatın obyektini** Azərbaycan Respublikasının ASK-nin ayrı-ayrı müəssisələridir. Tədqiqat zamanı əsasən kiçik emaledici müəssisələr: pambıqçılıq, taxılçılıq sahəsində baş verən informasiyaların toplanması və onunla bağlı təsərrüfat proseslərinin təhlilinin aparılması, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir edən bütün amillər müəyyən edilmiş, onun təşkili metodikasına aid qüvvədə olan təlimat və normativ sənədlər əsas götürülmüşdür. Azərbaycanın ASK-da ilk dəfə olaraq, idarəetmə uçotu və təhlil tədqiqat obyektini kimi götürülmüş və müsbət səmərəli nəticə əldə edilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, digər normativ-hüquqi sənədlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları,

Milli Məclis və Nazirlər Kabinetinin qərarları, problemin araşdırılması ilə məşğul olan iqtisadçı alimlərin əsərləri təşkil edir. İdarəetmə uçotunun təşkili və onunla bağlı təhlilin aparılmasında müqayisə, qruplaşdırma, dinamik və digər idarəetmə üsullarından istifadə edilmişdir.

**Dissertasiya işinin elmi yeniliyi** bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə beynəlxalq standartlar nəzərə alınmaqla sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotunun təşkili və metodikası üzrə verilmiş təkliflər, formalaşdırılmış tövsiyələr hesab edilir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

- istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyası üçün hər bir sahibkara özünün fərqli texnologiyasının üç mərhələdə: obyektin faktiki idarə edilməsi konsepsiyasının, müəssisə və bölmələrin idarə olunmasının, obyekt üzrə uçot və nəzarət siseminin təşkil olunmasına dair metodika hazırlanmışdır; istehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, onlar əsasında alınan nəticələrin uçot və hesabatda metodoloji cəhətdən hərtərəfli açıqlanması nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmışdır; istehsal prosesində iştirak edən qısamüddətli aktivlərin qiymətləndirilməsi və istehsal sahəsindəki çatışmazlıqlar aşkara çıxarılmış, fəaliyyətin və mal-material dəyərlilərinin yeni qiymətləndirmə metodlarına dair beynəlxalq uçot və hesabatın tələblərinə cavab verən tövsiyələr verilmişdir;

- ASK üzrə idarəetmə uçotu və təhlilin köməyiylə, elmi cəhətdən istehsal xərclərinin qruplaşdırılması və onların məhsulun maya dəyərinə aid edilməsi əsaslandırılmışdır;

- bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatında gəlirlərin hesablanması və onların əmələ gəlmə mənbələri müəyyən edilmiş, təsnifləşdirilmiş, hansının müəssisə üçün daha etibarlı olması əsaslandırılmışdır;

- idarəetmə uçotunun sistemli şəkildə təsnifləşdirilməsi metodunun seçilməsi, “Drekt-Kostinq”, “Standart-Kostinq” modelinin Azərbaycan iqtisadi mühitinə uyğun tətbiqi üzrə istifadə edilən materiallarla verilən tövsiyə əsaslandırılmışdır;

- ASK-da idarəetmə sistemi zamanı ən mütərəqqi üsul hesab edilən operativ, strateji və taktiki üsuldən istifadə etmək metodu hazırlanmışdır;

- idarəetmə prosesində təqdim edilən informasiyaların operativliyini, analitikliyini, təmin etmək üçün təkrar daxil olan və verilən informasiyaya olan tələbatın düzgünlüyünün müəssisənin maliyyə nəticəsinin tələb edilən qiymətləndirilməsi konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır.

**Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti.** Dissertasiyada mövzunun bazar münasibətləri üçün çox aktual olduğu, müəssisənin idarə olunmasında onun rolu, istehsal prosesində sabit və dəyişən xərclərin uçotu və bölüşdürülməsinin, onların təcrübədə tətbiqi, istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müəssisənin mənfəətlə işləməsinin təhlili metodologiyasının hazırlanması və təcrübədə tətbiq olunması, məhsulun maya dəyərini aşağı salınması üçün istehsal ehtiyatlarından istifadənin müəssisənin bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, habelə, uçot və təhlilin müasir tələblərə cavab verən metodikası hazırlanmışdır ki, bunlardan istifadə edilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

**Tədqiqat işinin aprobosiyası və nəticələrinin tətbiqi.** Dissertasiyanın nəticələri respublikamızın və xarici ölkələrin elmi jurnallarında, habelə müxtəlif konfrans və seminarlarda məruzə edilmişdir. Dissertasiyada iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyə və təkliflər Qafqaz Konserv Zavodu MMC tərəfindən tətbiq olunmaq üçün qəbul edilmişdir (arayış №12 qkz, 04 iyun 2012-ci il).

**Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu.** Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarət olmaqla, 172 səhifə kompüter yazısı həcmindədir. İşdə 1 matris, 3 modul, 17 sxem və 9 cədvəl verilmiş, işin sonunda tədqiqat zamanı istifadə olunmuş 151 ədəbiyyatdan istifadə olunduğu göstərilmişdir.

## **TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti və s. göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə **“Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə uçotunun təşkili problemləri və onun nəzəri əsasları”** adlanır. Bu fəsildə idarəetmə uçotunun konseptual əsasları, ASK-da idarəetmə uçotunun predmeti, obyektləri və metodu, həmçinin idarəetmə uçotu sistemində xərclər və gəlirlərin təsnifatı, onların qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları şərh edilmişdir.

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, istehsalın səmərəli idarə edilməsi elmini makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsinə, istehsalat menecmentinin yaranmasına gətirib çıxarır. İdarəetmə uçotunun bir elm kimi formalaşmasında S.S.Satubaldin, S.A.Çumaçenko, K.V. Karibayev, L.A.İdovnova, Q.Ə.Abbasov, S.M.Qasimov və s. alimlərin fikirləri öyrənilmiş, onun müasir dövrdə tətbiqi məsələsi araşdırılmışdır. Müasir dövrdə istənilən

idarəetmə sisteminin, tətbiqinin həyata keçirilməsi istənilən faydanın alınmasına şərait yaradar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə idarəetmənin yeni konsepsiyası-idarəetmə uçotunun tətbiqi, onun quruluşuna və funksiyasına yeni baxış tələb edir. Bu tələbat mühasibat uçotunun bir hissəsi hesab edilən idarəetmə uçotunun, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində qurulması, uçot və hesabatın milli və beynəlxalq standartlara uyğun tətbiq edilməsini çox vacib bir elm sahəsi kimi inkişaf etdirmək zərurətini qarşıya qoyur.

Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə uçotunun tətbiqi, əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi məntiqli cəhətdən istehsal subyektində əsaslandırılmış idarəetmə metodlarının seçilməsi tələbini yaratmışdır. Aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq idarəetmə uçotunun tətbiqini, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun həll etmək məsələsinin daha məqsədə uyğunluğu müəyyən edilmişdir.

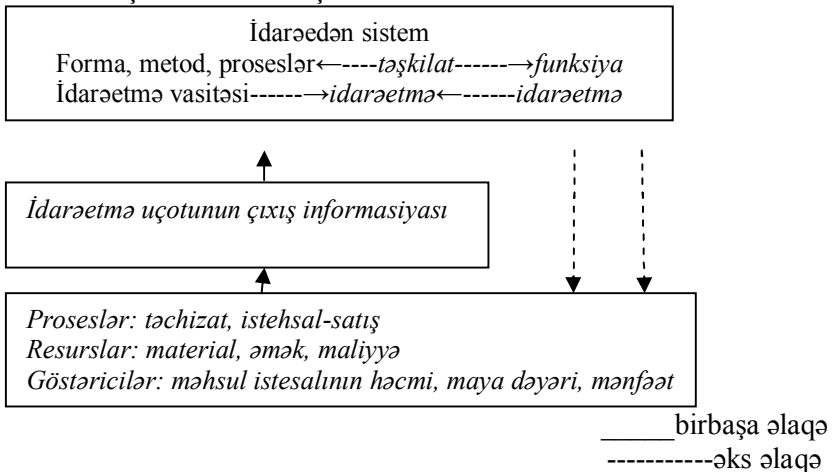
Göstərilən qaydada idarəetmə uçotunun tətbiq edilməsi, gələcəkdə onun işinin son nəticəsinin müəyyən edilməsinə kömək etmiş olar. İdarəetmə uçotu əsasən istehsal olunan məhsul, görülmüş işlər və göstərilən xidmətlərin maya dəyərini hesablanmasında informasiya təminatının rolu təmin oynamaqla yanaşı, həm də xərclərdən səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edir. Bazar münasibətləri şəraitində hər bir sahibkar, məsrəflərə nəzarət etmək üçün həm uçot və təhlilin tələblərini, həm də özünün şəxsi metodunu tətbiq edir. Bu zaman istehsal prosesi arasındakı əlaqəyə ən çox tam nəzarət etmək mümkün olur. Belə nəzarət, həm obyektin idarə edilməsi, onun uçot və hesabat sisteminə nəzarətin təsiri, həm də yerinə yetirilən işlər üzrə qarşıya qoyulan və baş verə biləcək kənarlaşmaların tənzimlənməsini həyata keçirməyi tələb edir.

İdarəetmə uçotu, həm müəssisənin özünün, həm də onun struktur bölmələrinin idarə edilməsini bilməklə idarəetmə sisteminin idarə olunmasının tələbatına müvafiq olaraq giriş və çıxış informasiyalarının ümumiləşdirilməsi vəzifəsini yerinə yetirir. Bu zaman idarə edən və idarə olunan sistemin qarşılıqlı əlaqəsini aşağıdakı sxemdəki kimi təsəvvür etmək olar (sxem 1.1).

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, ölkədə maliyyə və idarəetmə uçotunun beynəlxalq standartlarına uyğun tətbiq edilməsi üçün xeyli işlər görülmüşdür. İndi əksər müəssisələr həmin standartları müvəffəqiyyətlə tətbiq edir və ona dair önəmli tədbirlər görürlər. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, maliyyə və idarəetmə uçotu iki alt sistemə bölünmüşdür. Belə sistemlərin yaradılması onların birinin digərindən asılı



olmasını deyil, idarəetmə uçotu öz sistemini qurmaq üçün maliyyə hesabatından istifadə etməklə öz işini həyata keçirir. Professor K.Druri göstərir ki, maliyyə və idarəetmə uçotu arasındakı fərq, tətbiq edilən informasiyadan necə istifadə olunmasında özünü biruzə verir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, informasiya istifadəçiləri - iki qrupa: daxili informasiya istifadəçilərinə və kənar informasiya istifadəçilərinə bölünür. Bildiyimiz kimi idarəetmə uçotu daxili informasiya istifadəçiləri üçün təşkilatın strateji planlarının hazırlanmasında ən mötəbər informasiya mənbəyi ola bilər. Burada müəssisə və təşkilatlarda operativ qərarların qəbul edilməsi üçün idarəetmə uçotunun məlumatlarına istinad etmək olar.



### Sxem 1.1. idarəetmə uçotu vasitəsilə idarəedən və idarəolunan sistemin qarşılıqlı əlaqə strukturu

1.1.sxeminin quruluşundan asılı olaraq maliyyə və idarəetmə uçotunun müqayisəli təhlili aparılmış və onun nəticəsi tədqiqat işində göstərilmişdir.

Ümumi (maliyyə) uçotunun əhəmiyyətini inkar etmədən idarəetmə uçotunun əsas məqsədi, son nəticənin formalaşmasının qeyd olunmasını məqsəduyğun hesab etməkdən ibarətdir.

Başqa sözlə desək, mühasibat uçotu sistemində əsas prioritet idarəetmə uçotuna məxsusdur.

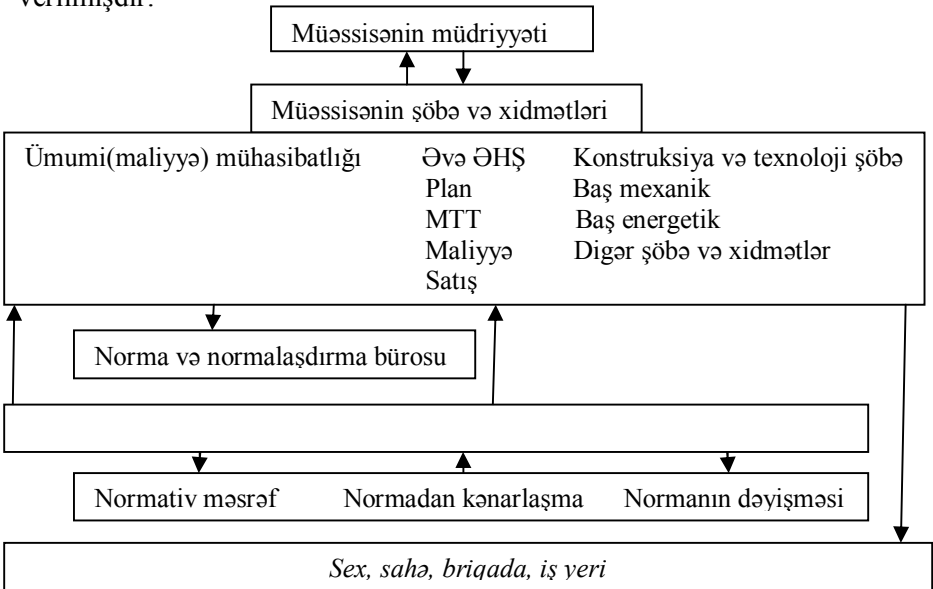
Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin idarəetmə sistemində idarəetmə uçotunun yerini aşağıdakı sxemdəki kimi xarakterizə etmək olar (sxem 1.2).

Sxemdən görüldüyü kimi idarəetmə mühasibatlığından əldə edilən informasiyanın köməyi ilə müəssisənin idarə edilməsi kənarlaşma ilə yerinə

yetirilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün material, əmək və maliyyə resurslarının norma və normativlərin kompleks sistemini işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu cür normativ bazanın yaradılması işinə müəssisənin bütün funksional xidmətləri (Əvə ƏHŞ, plan, Maliyyə, Konstruksiya və s.) cəlb edilməlidir.

Struktur bölmələrin fəaliyyəti, məsrəflərin başvermə yerləri, onların səbəbləri və təqsirkarları üzrə normadan kənarlaşma haqda məlumatlara əsasən idarə olunur. Bu məlumatlar kənarlaşmalara təsir göstərən amillər üzrə sistemləşdirilir, təhlil edilir və idarəetmə qərarının qəbul edilməsi zamanı istifadə etmək üçün qəbul edilir.

Sonradan sözü gedən informasiyalar istehsalın operativ idarə olunması üçün səriştəli mütəxəssislərə, rəhbərlərə (icraya məsul olanlardan başlamış müəssisə rəhbərinə qədər) göndərilir. Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin idarəetmə sistemində idarəetmə uçotunun yeri sxem 1.2-də verilmişdir:



Sxem 1.2. Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin idarəetmə sistemində idarəetmə uçotunun yeri.

İstehsal məsrəfləri və məhsul buraxılışı haqda ümumiləşdirilmiş məlumatlar, hesabatın tərtib edilməsində istifadə etmək məqsədilə idarəetmə uçotunu apanan mühasibatlığa da təqdim edilir. Beləliklə idarəetmə uçotu idarəedən və idarəolunan sistemin qarşılıqlı marağını

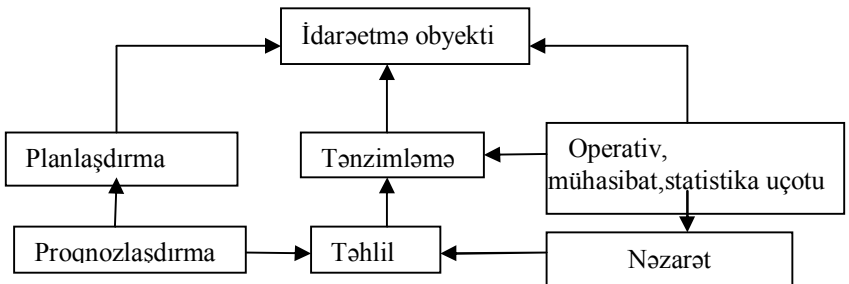
əlaqələndirməyi təmin edir, alınmış informasiyaların “sözügedən” istiqamətdə və daxili istehlakçılar arasında bölüşdürülməsini həyata keçirir.

Dissertasiya işində xərclərin və gəlirlərin təsnifatı məsələsi də öz əksini tapmışdır. İstehsal prosesinə sərf edilən xərclərin əhəmiyyətini başa düşərək onların məhsul və xidmətin maya dəyərində daxil edilməsini iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaq çox vacib məsələlərdən biridir. Tədqiqatın aparılması prosesində xərclərin təsnifləşdirilməsinin daha təkmil metodu işlənilib hazırlanmışdır.

Maya dəyəri əmtəə dəyərini bir hissəsinin pulla ifadəsi olmaqla, istehsalın iqtisadi kateqoriyasını müəyyən edir. Aparığımız tədqiqat göstərdi ki, iqtisadi göstəricilər sırasında maya dəyəri əsas yerlərdən birini tutur. Lakin müəssisənin son fəaliyyəti onun əldə etdiyi mənfəət olduğunu nəzərə alsaq, mənfəət də bilavasitə maya dəyərindən asılıdır. Deməli, maya dəyəri bir iqtisadi kateqoriya olmaqla müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas amilidir. Professor B.U.Volyev bu mövqeyi müdafiə edərək göstərir ki, məhsulun maya dəyəri iqtisadi kateqoriya olmaqla, istehlak olunmuş iş və xidmətlərin dəyərindən fərqli olaraq cəmiyyət üçün iş qüvvələrinin, təkrar istehsalın ödənilməsinə müəyyən edir.

Bazar şəraitində keyfiyyətin idarə olunması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məhsulun keyfiyyəti, istehsala məsrəflər və əldə edilən mənfəət arasında sıx əlaqənin olması ilə əlaqədardır. İdarəetmə uçotu dairəsində planlaşma, uçot, nəzarət, tənzimləmə, təhlil, proqnozlaşdırma funksiyasının həyata keçirilməsi zamanı əsas inteqrasiya amili kimi onların bir-birləri ilə kommunikasiyasının təşkili çıxış edir.

İdarəetmənin uçotu sistemində kommunikasiyanın effektivliyinin yüksəldilməsi əks əlaqənin mövcudluğu şəraitində təmin olunur. Bu özünü şaquli (sxem 1.1-dən görüldüyü kimi ierarxiya üzrə yuxarıdan aşağı) və



Sxem 1.3. İdarəetmə uçotu sistemində idarəetmə funksiyasının qarşılıqlı əlaqəsi

vertikal (sxem 1.2-dən göründüyü kimi bir ierarxiya səviyyəsində) səviyyədə bürüzə verir (sxem 1.3).

İdarəetmə uçotunun əsas vəzifəsi bu məlumatlardan idarəetmə informasiyası üçün zəruri olanları götürüb istifadə etməkdən ibarətdir. Bunun üçün informasiyanın idarə olunmasında maraq doğuran məlumatlar götürülüb təhlil edilməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, məsrəflərin iqtisadi elementlərinə görə təsnifləşdirilməsi ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərini kalkulyasiyasında məsrəflərin yalnız iqtisadi elementlər üzrə təsnifatı məqsəduyğun olmadığından ASK-nın tələbatına cavab vermir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən etdik ki, idarəetmə uçotunun köməyi ilə məsrəflərin əmələ gəlmə mənbəyinə nəzarəti həyata keçirmək üçün hər bir məhsulun maya dəyəri dəqiqləşdirilməlidir. ASK-nın müəssisələrində xərclərin uçotunun və məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyasının vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, hələ də kalkulyasiya maddələrində eynilik yoxdur. Ona görə də yaxşı olar ki, analitik uçotda, plan və hesabat kalkulyasiyasında, eyni məzmunu malik olan iqtisadi cəhətdən əsaslandırılan xərc maddələrinin nomenklaturasını işləyib hazırlamaq məqsəduyğun olar.

Beləliklə, xərclərin təsnifatı, onların təhlili, istehsal prosesində dəyişməsi, məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasına nəzarət sistemi kimi baxılması qənaitinə gəlinmişdir. Dissertasiya işində gəlirlərin təsnifatı və onun məhsulun maya dəyərini təsiri məsələsi geniş tədqiq edilmiş, idarəetmə uçotu sisteminin təsnifatı və xərclərin qiymətləndirilməsi metodunu, məhsulun maya dəyərini, müəssisənin iqtisadi həyatında mühüm rolu müəyyənləşdirilmişdir. Ona görə də xərcləri qiymətləndirməklə yanaşı, onun iqtisadi təbiətini öyrənmək və məhsulun maya dəyərini daxil edilməsi, elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda hələ də idarəetmə uçotu tam formalaşmamışdır.

Yuxarıda göstərilənlərə nail olmaq üçün idarəetmə uçotunun tətbiqi zamanı hansı metoddan istifadənin müəyyən edilməsi çox vacibdir. Biz öz tədqiqat işimizdə əsasən iqtisadi, hüquqi, təşkilati, texniki-iqtisadi və rəhbərliyin həmin işi görə bilməsinin uyğunluğu, habelə, rəhbərliyin lazımi informasiyaya olan tələbatının təmin edilməsi məsələsi əhatə edilmişdir. İdarəetmə uçotu: bir sistem olaraq hər bir alınmış informasiyanı dəqiq müəyyənləşdirir, onun istehsal prosesinə sərf edilən xərclərin formalaşmasına imkan verir.

Dissertasiya işində “Direkt-Kostinq” və “Standart-Kostinq” metodlarının, ASK-da tətbiqinin də ayrıca tədqiq edilməsi həyata keçirilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, məhsulun maya dəyərini hesablayan zaman dəyişən xərclərdən başqa sabit xərclərin bölüşdürülməsi məsələsi də həll edilməlidir. İdarəetmə uçotunun, tətbiqi bu məsələni nisbətən asanlaşdırır. Biz müxtəlif bölüşdürmə üsulunu nəzərdən keçirdikdə gördük ki, hələ də kənd təsərrüfatında həmin xərclərin bölüşdürülməsi üçün vahid metodika yoxdur. Ona görə də dissertasiya işində sabit xərcləri məhsul istehsalına sərf edilən əsas xərclərə mütənəsib olaraq bölüşdürmək (bitkiçilikdə toxum, heyvandarlıqda yem xərclərini çıxmaqla) və Dt-202, Kt-721 mühasibat yazılışı vermək məsləhət görmək olar.

Ölkəmizdə tətbiq edilən uçot metodları çox halda normativ metod kimi qəbul edilir. Əslində sözü gedən qayda heç də bazarın bu günkü tələbatına cavab vermir. Ona görə də Standart-Kost və normativ metodları üzrə uçot sisteminin fərqləri tədqiqat işində cədvəl 1.2-də geniş açıqlanmış və həmin sistemdə əmələ gələn fərqlər müəyyən edilmişdir.

Direkt-Kost uçotu sistemində operativ proqnozlaşdırma, cari təhlil və planlaşma üçün məsrəflər, istehsal həcmi və fəaliyyət nəticəsi haqda daxili hesabat tərtib olunmaqla idarəetmə və maliyyə uçotu informasiyalarının inteqrasiyası baş verir. Bütün bunlar, təsərrüfat və istehsal fəaliyyəti haqda informasiya əldə etmək tələb olunan struktur bölmələri müəyyən etməyə imkan yaradır. Direkt-Kost sisteminin elementlərinin ölkənin uçot təcrübəsinə tətbiqi, informasiyaların alınmasının analitikliyini və operativliyini yüksəldir, istehsalın idarə edilməsi və ona xidmət göstərməsi üzrə xərclərin bölüşdürülməsi ilə bağlı uçotda olan mürəkkəbliyi və əmək tutumunu aşağı salır. Müəssisənin və onun struktur bölmələrinin fəaliyyət nəticəsinin “Məsrəf-Məhsul buraxılışı-Nəticə” sistemi üzrə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Ona görə də hesabat dövrünün sonunda buraxılmış məhsulun həqiqi maya dəyərini hesablamaq, sonradan isə bitməmiş istehsal qalığını qiymətləndirmək lazımdır. Bu zaman Dt-204, Kt-202, həqiqi maya dəyəri ilə normativ maya dəyəri arasında kənarlaşma olarsa, Dt-601, Kt-204 mühasibat yazılışı tərtib etmək daha önəmlidir. ASK-da 204 №-li hesabından həm də məhsulun tam maya dəyərini hesablayan zaman da istifadə etmək olar. Bir qayda olaraq xərclərin nomenklaturası sabit və dəyişən xərclərə bölündüyündən məhdudlaşdırılmır və həmin sahədə yalnız məhsulun maya dəyəri normativə uyğun təyin olunduğundan onun tətbiq edilməsi məqbul oluna bilər.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri”** adlanmaqla idarəetmə uçotunun müasir vəziyyəti və onun təşkilində normativ təsərrüfatın təşkili məsələləri, ASK-da məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya metodunun tətbiqinin zəruriliyi şərh edilmişdir.

İdarəetmə uçotu müəssisə və təşkilatların idarə edilməsini dəqiq və vaxtında informasiya ilə təmin edir. Həmin informasiya müəssisənin planlaşdırılmasında, öz vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsində, habelə gələcəkdə baş verə biləcək çatışmazlıqları aradan qaldırmağa kömək edir. İnkişaf etmiş qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müəssisənin idarəetmə uçotunun məlumatları həm cari, həm də gələcək üçün əsaslandırılmış idarəetməni təmin edir .

Apardığımız tədqiqat göstərir ki, istehsalın idarə edilməsi elmi, ona dair bütün prosesləri mikroiktisadi səviyyədə öyrənən elm kimi “istehsalat menecmenti” adını daşıyır. Göstərmək lazımdır ki, bu elmin inkişafında dünyanın bir qrup alimlərinin: Onnik V.Q., Mayor E., K.Druri., K.Qarrison, Korouş M.Ə. və başqalarının çox böyük əməyi olmuşdur.

Mühasibat strukturunun üfqi istiqamətdə formalaşdırılması əşya, xətti və fəaliyyət nişanələri üzrə bölünə bilən qrupların (altşöbələrin) müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Əşya nişanələri üzrə şöbələr əsas vəsaitlərin, materialların, pul vəsaitləri və maliyyə nəticələrinin, hesablaşma əməliyyatlarının, fəhlə və qulluqçularla hesablaşmaların, hazır məhsulların uçotu şöbələrinə və idarəetmə uçotu şöbəsinə bölünə bilər.

Vahid mühasibat aparatının fəaliyyət göstərməsi şəraitində mühasibat uçotunun satış üzrə təşkili məsələləri ölkə təcrübəsində müvəffəqiyyətlə həll olunmuş, lakin idarəetmə mühasibatlığı aparatının strukturu və təşkilinin işlənməsi problemi hal-hazıra kimi həll olunmamışdır.

Müasir şəraitdə idarəetmə mühasibatlığının ayrılması istiqamətində göstərilən problemin həlli həm nəzəri, həm də təcrübəvi planda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işində idarəetmə uçotunun yuxarıda qeyd edildiyi kimi üç: əşya, xətti və fəaliyyət nişanəsi üzrə qurulması geniş şərh edilmişdir (sxem 1,2,3).

Müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı həm müxtəlif mülkiyyət formalarında, həm də ictimai və şəxsi, dövlət və kooperativ, eləcə də istehsalatda, uçot və hesabatın təşkilini, onların spesifik xüsusiyyətini nəzərə almaqla qarışıq müəssisə və təşkilatların fəaliyyətini nizama salan bir sıra qanun və əsasnamələrin işlənməsini və tətbiq edilməsini zəruri edir.

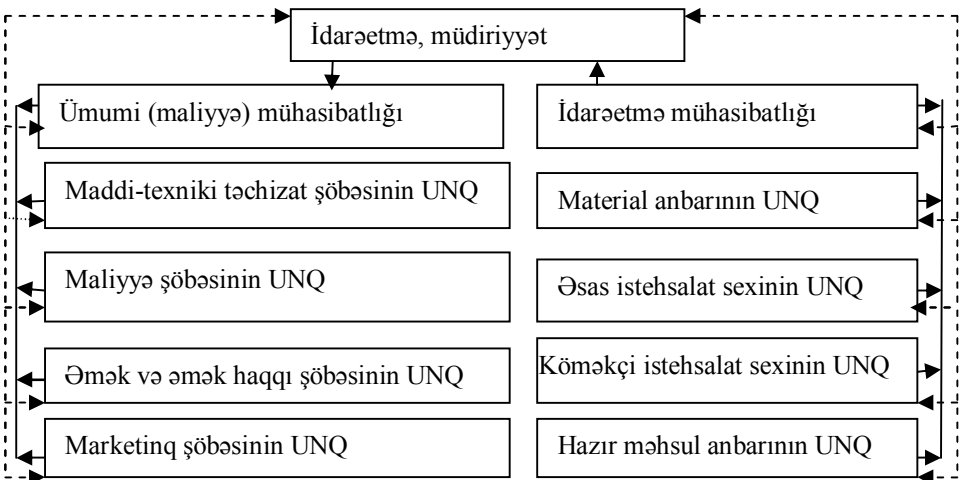
Tədqiqat işində təklif edilən qarşılıqlı əlaqə iqtisadi xidmət, sex və s. sahə üzrə zəruri operativ informasiyaları, onların işini qiymətləndirmək və müvafiq idarəetmə qərarı qəbul etmək üçün uçot sənədlərinin və analitik informasiyaların təqdim edilməsini təmin edir (sxem 2.5).

Bu zaman uçot-analitik işlərinin idarəetmə aparatına-təsərrüfat əməliyyatlarının baş verdiyi yerə yaxınlaşması demək olar ki, təmin olunur.

Respublikada mühasibat uçotunu qurmaq üçün nəzərdə tutulan hesablar planının inkişaf meyli kökündən dəyişmiş və o, aşağıdakı cədvəldəki kimi xarakterizə olunur(cədvəl 2.1).

Bu zaman uçot-analitik işlərinin idarəetmə aparatına-təsərrüfat əməliyyatlarının baş verdiyi yerə yaxınlaşması demək olar ki, təmin edilir.

Respublikada mühasibat (idarəetmə) uçotunu qurmaq nəzərdə tutulan hesablar planının inkişaf meyli kökündən dəyişmiş və o, aşağıdakı cədvəldəki kimi xarakterizə olunur.



Sxem 2.5. Ümumi və idarəetmə uçotu sistemində mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirmənin əlaqəsi

Müasir şəraitdə müəyyən edilən hesabların təyinatı, iqtisadi informasiyaların qruplaşdırılması, nəzarət məqsədilə ümumiləşdirilmiş göstəricilərin alınmasını və təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili proseslərini daha tam əhatə edir.

İnformasiyanın dəyərliliyini ancaq onun operativliyi baxımından qiymətləndirmək olmaz. Bizim fikrimizcə, uçot informasiyaları vaxtlı-vaxtında olmalı, müvafiq idarəetmə qərarı qəbul etmək üçün zəruri idarəetmə məlumatlar sistemi təmin edilməlidir. Bu cür tələbin qoyulması

istehsal məsrəfləri haqda uçot məlumatlarının normativ idarəetmə metoduna uyğun düzgün qurulmasının, bunun da operativliyin yüksəldilməsinə əsas aparıcı istiqamət olması ilə bağlıdır.

Cədvəl 2.1

Struktur üzrə hesablar planının inkişafı

	Təsdiq olunma tarixi	Miqdar			
		Bölmə	Hesablar		
			Sintetik	Subhesab	Balansarxası
İlk hesablar planı	11.11.25	26	103	60	-
İlk unifikasiya edilmiş hesablar planı	9.10.45	26	126	77	9
Sadələşdirilmiş hesablar planı	25.12.48	-	34	-	7
Qısaldılmış hesablar planı	10.10.48	-	74	-	-
Vahid nümunəvi hesablar planı	07.11.51	31	73	142	11
İxtisar edilmiş hesablar planı	19.09.56	11	45	71	8
Vahid hesablar planı	28.09.59	11	69	98	10
	30.05.59	11	84	108	11
	28.03.85	9	72	100	5
	23.02.93	9	79	102	9
	20.10.95	9	77	76	11
	18.07.2005	8	144	172	-

İdarəetmənin normativ metodunda iqtisadi təhlil nəinki hesabat tərtib edildikdə, həm də istehsal prosesində aparılır. Bu zaman hər bir bölmədə, təşkil edilən sistemindən istifadə etmək məqsədəuyğun olar. Məhz bu səbəbdən idarəetmə uçotunun məzmununa cavab verən aşağıdakı matrisanı qurmaqla qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq olar (matrisa 1).

Qeyd edək ki, bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrində kommersiya hesabının tətbiqi həm təsərrüfat fəaliyyətində mövcud olan real xüsusi vəsaitin, həm də onların müəssisənin son nəticəsinə qoyduğu payın düzgün qiymətləndirilməsi operativ idarəetmənin qoyduğu vəzifə və məqsədlərə tam cavab verdiyindən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmənin qüvvədə olan real formalarından istifadə edərək iki mühasibatlığın qarşılıqlı əlaqəsinin təşkilini nəzərdən keçirək. Bu zaman tətbiq edilən uçot və idarəetmə metodlarından asılı olaraq mühasibat əməliyyatlarının idarəetmə mühasibatlığında əks etdirilmə sxeminə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olar.



	Ayrı-ayrı bölmələrə ayrılmış müəssisə	
	Təsərrüfat hesabı	Təsərrüfat hesabsız
Tətbiq edən müəssisə: -Məsərəflərin normativ uçot metodunu seçənlər	Kənarlaşmalar, təsərrüfat hesablı bölmələrin fəaliyyət nəticəsinə təsir göstərir	Kənarlaşmalar müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərir
-Məsərəflərin həqiqi uçot metodunu seçənlər	Həqiqi çəkilmiş məsərəflər bölmələr üzrə uçota alınır	Həqiqi çəkilmiş məsərəflər müəssisələr üzrə uçota alınır

Matrisa 1. İdarəetmə uçotunun təşkili ilə bağlı olan amillər

İqtisadçıların təcrübədə xarici ölkədə işləyənlərin fikirlərini ümumiləşdirərək idarəetmə və maliyyə uçotunun qarşılıqlı əlaqəsi üçün iki variant təklif etmək olar.

Birinci variant resursların tam həcmdə hesablarda ərs etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman hər iki mühasibatlıqda uçot funksiyalarının təkrar olunması müşahidə oluna bilər. Məsələn, əmək haqqının hesablanması, ondan aparılan tutulmalar və ödəniləsi məbləğ idarəetmə uçotunda aşağıdakı yazılışlarla əks etdirilə bilər:

- əmək haqqı məbləği;
- DT-202, 721 KT-533
- tutulmuş gəlir vergisinin məbləği;
- DT-533 KT-521
- pensiya fonduna aparılan ayırma məbləği;
- DT-533 KT-522
- ödəniləsi məbləğ
- DT-533 KT-432, 532

Bu yazılışla birlikdə maliyyə mühasibatlığında sözü gedən əməliyyatlar üçün aşağıdakı yazılışlar aparıla bilər:

- hesablanmış əmək haqqının ümumi məbləği üçün;
- DT-172, 212 KT-533
- kreditör borcunun ümumi məbləği üçün;
- DT-533 KT-521, 522
- verilmiş əmək haqqının ümumi məbləği üçün;
- DT-533 KT-521

Sxem 2.6. Aparılan tutulmalar və ödəniləsi məbləğə dair hesabların müxəbirləşməsi.

İkinci variant cədvəl tətbiq etməyə, yəni resursların hesablarda əks etdirilməsi haqda informasiyaların verilməsinə əsaslanır. Bu cür halda materialların bölüşdürülməsi, haqq-hesab ödəmə və dolayı xərclərin uçotu üçün nəzərdə tutulan cədvəllər maliyyə mühasibatlığına təqdim edilir. Bu zaman idarəetmə mühasibatlığının sintetik uçotunda istehlak edilən vəsaitlərin dəyəri 202, 721 №-li hesabın debetində; 432, 532 №-li hesabın kreditində əks etdirilməlidir, məsrəflərin analitik uçotu isə hesablaşmaların növləri (material dəyərlilərinə, əmək haqqına və i.a. görə) və kalkulyasiya obyektləri, həmçinin maddələr üzrə təşkil olunmuşdur. Bu zaman maliyyə mühasibatlığındakı uçot dəyişməz qalır və onlar uçot prinsipinin düzgün qurulmasına önəmli şərait yaradacaqdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə "Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın idarə olunmasında onun rolu" adlanır. Bu fəsilə idarəetmə uçotunda təhlilin obyektləri və metodu, xərclərin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasında idarəetmə təhlilinin rolu, emaledici sahələrdə idarəetmə uçotunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Məhsulun maya dəyərinin hesablanması, bütövlükdə istehsal üçün vacibdir və ASK-nın emaledici sahələrinin məhsullarının da səmərəliliyinin hesablanmasında əsas iqtisadi göstərici hesab edilir. Bu göstəricinin tərkibində ASK-nın emaledici sahələrinin məhsullarının istehsalı və satışı üçün bütün əməliyyatlar əks etdirilir. Məhsulun maya dəyəri səviyyəsindən müəssisənin mənfəəti, rentabelliği, müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun ödəmə qabiliyyətliliyi, təkrar istehsalı genişləndirmək tempi, qiymətin səviyyəsi və digər göstəricilər asılıdır.

Müasir dövrdə məhsulun maya dəyəri əvvəlki illərə nisbətən daha çox aktualıq kəsb edir. Kənd təsərrüfatında məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq üçün ehtiyatların aşkar edilməsi və istifadəyə verilməsi bir çox təsərrüfatların rəqabətə davamlılığının yüksəlməsinə, müflisləşmədən qaçmağın və digərlərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Təsərrüfat fəaliyyətinin vaxtında və operativ qaydada təhlilinin aparılması qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaqda böyük rol oynayır. İdarəetmə təhlili zamanı, məhsulun maya dəyərinin iş və xidmətlərin obyekti və məqsədi tədqiqat işində araşdırılmış və onun nəticəsi 3.1 sxemində analitik formada verilmişdir.

İşdə aparılan təhlil göstərmişdir ki, inzibati-idarəetmə metoduna keçənə qədər mühasibatlıq ancaq baş verən hadisələri uçota almaqla deyil, həm də onun baş vermə səbəblərini aşkar etmək lazımdır. Məhsulun maya

dəyəri kalkulyasiyasını aparmaqla baş verən kənarlaşmaları aşkar etmək ən zəruri hesab edilir.

Məhsulun maya dəyərini təhlil edən zaman ilk növbədə onun informasiya ilə təmin olunmasının metodoloji əsasını müəyyən etmək tələb olunur. Hazırda həmin informasiya mənbəyindən aşağıdakıları əsas götürmək olar:

1. “Əsas istehsalat məsrəfləri”, “Bitkiçilik məhsullarının istehsalı və maya dəyəri”, “Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və maya dəyəri”, “Yem və toxum məsrəfləri” üzrə hesabat;
2. Fermer təsərrüfatlarının quruluşu üzrə istehsalat hesabatı;
3. İcarəçinin şəxsi hesabı;
4. Fermerlərin məsrəf və gəlirlər haqqındakı jurnalları;
5. Plan və normativ məlumatlarına əsasən məhsul istehsalı və maya dəyəri haqqında tərtib olunmuş ilk sənədlər.

Qeyd edildiyi kimi müasir şəraitdə kommertiya təşkilatları öz fəaliyyətlərini risk əsasında qururlar. Ona görə də onlara əlavə olaraq öz fəaliyyətlərini xarakterizə edə bilən əlavə bir göstiricinin tətbiq edilməsi tələb olunur. Burada söhbət fəaliyyətin vaxt üzrə keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsindən gedir. Odur ki, müasir müəssisələrdə menecerlər də lazımı təhlil aparmalı, idarəetmənin optimal variantını seçməli, idarəetmə qərarları qəbul etməli, gələcək inkişaf üçün plan tərtib etməlidir.

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, bir çox ədəbiyyat və tədqiqatlarda menecerlərin fəaliyyətini müxtəlif qaydada təsnifləşdirirlər. Bu məsələyə alimlər arasında da müxtəlif baxışlar mövcuddur və bir çox halda onların fikirləri biri digərini tamamlamır. Odur ki, iqtisadiyyatı idarə etməklə məşğul olan menecerləri aşağıdakı ardıcılıqla: maliyyə, investisiya, vergi, istehsal, operativ strateji menecerlər və sair üzrə təsnifləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Bu təsnifləşdirmədə əvvəlkilərlə müqayisədə bəziləri təkrar olunub meydana çıxsada bizim ölkəmizdə həmin təsnifat nəzəri-praktiki fənn kimi öyrənilir.

Təcrübədə menecmentin məzmunu başqa istiqamətdə qurulur. Fikrimizcə, onların hər biri digərini tamamlamaqla aşağıdakı tərkib hissələrinə: quruluş, marketinq, biznes-planlaşdırılması, uçotun təşkili, maliyyə, iqtisadiyyat və sairəyə bölünməsindən ibarətdir. Mövcud menecmentin iş prosesinə bu cür yanaşmanın müxtəlif olmasına baxmayaraq, onları 3.1. cədvəlində verilən 3 əsas funksiyaya bölmək olar:

1. İdarəetmə qərarlarını yerinə yetirmək üçün qəbul etmək;
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün iştirakının qərarlarını əsaslandırmaq;

## İnformasiyadan istifadənin səviyyəsi

İdarəetmə səviyyəsi	İnformasiyadan istifadə
Strateji menecment	Təşkilatın gələcək fəaliyyətini planlaşdırmaq üçün istifadə edilən xarici informasiya
Bölmələrin menecmenti	Təsərrüfatdaxili bölmələrin işinə nəzarət etmək üçün çox lazımı hesab edilən xarici və daxili informasiya
Əməliyyat menecmenti	Müəssisənin gündəlik istehsal, satış və digər fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə edilən daxili informasiya

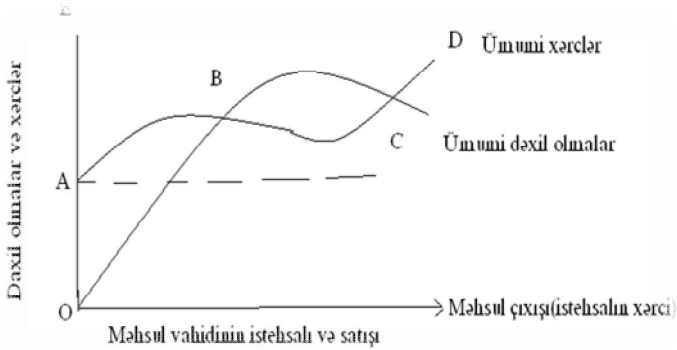
3. İdarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsinə nəzarəti təşkil etmək.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən istənilən təşkilat çox saylı informasiyanın toplanması və işlənilməsinə özü cavab tapmalıdır. Sahibkar öz fəaliyyətində hansı məhsul istehsalının daha çox mənfəət gətirməsini, həmin məhsuldan nə qədər istehsal edilməsini, istehsal prosesinə kimin və hansı səviyyədə idarə edilməsini, məhsulun kim üçün istehsal edilməsini, hər bir biznes qərarının ümumi gəlirin artmasına necə təsir edəcəyini, hətta hansı halda bağlanmış müqavilələrdən imtina etmək, marjinal gəlirin həcmninə necə hesablanması və məbləğin nə qədər olmasını və sairə kimi qərarları qəbul etməyi bacarmalıdır.

Məsrəflərin təhlili məhsul buraxılışı-mənfəətin necə müəyyən edilməsinə yanaşmasında ingilis alimi K.Drurinin fikri daha maraqlıdır. K.Druri göstərir ki, idarəetmə qərarlarının qəbulunda xərclər üzərində nəzarət, iş prosesində baş verən kənarlaşmaların səbəbini yerində aydınlaşdırıb daha optimal qərar qəbul etməyə xeyli imkan yaradır. Bununla əlaqədar istehsal prosesində nə qədər məhsul istehsal olunmasını və bunun nəticəsində zərərsizlik səviyyəsindən çıxmaq yollarına dair çox aktual sual meydana çıxır. Ona görə də idarəetmə təhlili ilə müəssisə mənfəətinin artmasına, hazırlanmış məhsula sərf edilən xərclərin azalmasına, məhsulun maya dəyərini təşkil edən material və digərlərinin alış qiymətinin aşağı salınmasına nail olmağın metodikası hazırlanmalıdır. Bu və ya digər məsələləri vaxtında həll etmək üçün “Məsrəf-Məhsul buraxılışı-Nəticə”(CVP) metodundan istifadə etmək daha məqsəduyğundur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsindəki rolunun çox sahəli olmasına baxmayaraq yalnız bir neçə alternativ variantlardan, ən optimalını seçmək lazımdır. Belə bir variantın seçilməsi çoxsahəli qərarların qəbulu

üçün, çox sahəli amilləri qiymətləndirmək tələb olunur. CVP variantı ilə aparılan təhlil müəssisəyə həm də xərclərin səviyyəsi haqqında dəqiq məlumat əldə etməyə imkan verir. İdarəetmə təhlili zamanı istifadə edilən hər bir alternativ variant kəmiyyət şəklinə mənfəət və xərclərin səviyyəsini xarakterizə edir.



Sxem 3.2. İqtisadi modeldən istifadə etməklə məhsul çıxımı

Sxemdən görüldüyü kimi, ümumi daxil olmalar bir başa deyil dolayı yolla daxil olur. Deməli müəssisə, qiyməti azaltmaqla daha çox məhsul sata bilər. Bu sxemdən görüldüyü kimi ümumi məsrəf AD-təşkil edir. A ilə B arasında isə istehsalın aşağı səviyyəsində ümumi məsrəf təşkil edir. Sonradan həmin məsrəf sürətlə artır (B-D). Bu idarəetmənin səmərəliliyi çətin olduğu üçün müəssisənin daha çox məhsul istehsal etməyə maraqlı olması ilə əlaqədardır. V-C nöqtələri arasındakı əyri məsafə ümumi xərclərə aid edilir və sonradan artır. Deməli müəssisə iqtisadi çətinliyi aradan qaldırır, istehsal ehtiyatları, avadanlıq və sairədən səmərəli istifadə edir, istehsal isə səmərəliliyə doğru hərəkət edir. Nəzərdən keçirilən sxemdə iqtisadi model daha çox ümumi məsrəflərə təsir göstərir. İqtisadçıların fikrinə görə məhsul vahidinin orta xərclərinin dəyişməsi əvvəlcə xərci aşağı salır. Bunu onunla əlaqələndirirlər ki, məhsul buraxılışının sürətlə artması, fermer təsərrüfatlarına, toxum, yem və digər ehtiyatların alınmasında çox böyük güzəşt edir. Nəticədə məhsul istehsalının əmək sərfi azalır, məhsul vahidinin maya dəyəri aşağı düşür. Deməli bu halda müəssisədə səmərəliliyin dəyişməsi baş verir.

Əksinə məhsuldarlıq aşağı düşdükcə məhsul vahidinin maya dəyəri artır, istehsal səmərəsiz olur. Əslində dəyişən xərclərin qiyməti və formasının dəyişməsi ümumi xərclərin səviyyəsinə təsir göstərir. İdarəetmə təhlilində marjinal daxilolmalar və marjinal xərclər də vaxtaşırı təhlil

edilməlidir. Hər bir amil biri digəri ilə əlaqədar olduğuna görə marjinal daxil olmalara müvafiq olaraq marjinal xərclərin səviyyəsinin öyrənilməsi və tətbiqində çox vacib amillərdən biri hesab edilir.

Müasir dövrün tələbatı, istehsal prosesinə sərf edilən xərclərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, onun xərc maddələri üzrə təhlilinin aparılması və hər bir xərcin sahibkara hansı səmərəni verə biləcəkdir nəticəsinin təhlil edilməsi və sahibkarlara çatdırılması çox önəmli məsələlərdən hesab edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün informasiyanın nə dərəcədə əhəmiyyətli olması onun büdcələşməsi prosesinin təşkilinə nəzarətin artırılmasına, idarəetmənin planlaşdırılmasına, proqnozlaşdırılmasına və plan-analitik informasiyanın həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti istənilən vaxtda iki: informasiya və təşkilat əlamətinə görə fərqlənə bilər. Bundan başqa: müəssisənin fəaliyyət göstərən filiallarında, həm informasiya baxımından onun coğrafi dairəsinə görə (informasiyanın toplanması), təşkilatı baxımından isə mənfəət mərkəzi və investisiya fəaliyyətinə görə müxtəlif əlaqələrdə ola bilər.

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alıb sahibkarlıq fəaliyyətinin əsaslarının təsnifatını tədqiqat işinin 3.4 sxemində daha aydın görmək olar.

Sxemdən görüldüyü kimi təsnifat rolunda idarəetmə mühasibatı çıxış edir. Təklif olunan təsnifat təcrübədə müxtəlif qaydada tətbiq oluna bilər. Burada əsas məsələ daha az xərcə ən əlverişli təşkilatı forma seçib tətbiq etmək ən səmərəli variant hesab edilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölmələrin təşkilatı aspekti: maliyyə məsuliyyətinin bölüşdürülmə mexanizminin hazırlanması və təşkilatı qaydada həyata keçirildiyi anda sahibkarlıq fəaliyyətinin tətbiqinə imkan verə bilər.

İdarəetmə təhlili nəinki miqdar və keyfiyyət göstəricilərini ümumiləşdirir, həm də müəssisədaxili uçota alınmayan informasiyaları marketing və sosioloji sorğular vasitəsilə aşkar edib istifadəyə verir. İdarəetmə təhlilinin metodu müxtəlif və çoxsahəlidir. Ona görə də idarəetmə təhlili ilk növbədə mövcud olan vəziyyətlə büdcədə nəzərdə tutulanları müqayisə edir, kənarlaşmaları aşkara çıxarıb və həmin kənarlaşmaların səbəblərini müəyyən edir. Qısamüddətli prespektiv-təhlil zamanı idarəetmə təhlili taktiki qərarların qəbulu, proqnozlaşdırma zamanı məhsul buraxılışı, mənfəət, satışın həcmi, gələcək dövrün xərcləri və sairənin müasir vəziyyətini öz işinin tərkibinə daxil edir. Təhlilin göstərilən tərkibinin qəbul edilməsində əsas amil kimi "Direkt-kostinq" haqqında toplanan informasiyalar əsas hesab edilir. Bu qayda sahibkarın öz

fəaliyyətində hər məhsul növü üzrə marjinal gəlirin planlaşdırılmasına, sifarişlərin qəbuluna, istiqamətləndirmə səviyyəsi üzrə müəssisə fəaliyyətini qiymətləndirməyə, habelə təşkilatın daimi xərclərinin ixtisara salınmasına çalışmaq üçün toplanan informasiyalardan istifadənin səmərəliliyinə imkan verir.

İnformasiya texnologiyasının inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq, intellektual sistemlər daha çox aktualıq kəsb edir. İdarəetmə təhlilində, statistika metodu, fərdi yanaşma, hadisələri qabaqcadan görmək, onu əvvəlki illərlə müqayisə etmək məsələsinin həllinə çox kömək edir. İdarəetmə təhlilində oxşar modelin tətbiq edilməsinin təcrübədə, sınaqdan keçirilməsi maliyyə-istehsal prosesi zamanı səmərə verir ki, onların tətbiqi ya mümkün olmur və ya göstəricilərə uyğun gəlmir. Bu aşağıdakı hallarda mövcud ola bilər:

- a) sistemin hərəkətini qeyd etməklə;
- b) nəzəriyyəni və fərziyyəni ancaq müşahidə əsasında qurmaqla.

Bu nəzəriyyədən istifadə etməklə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq sisteminin gələcəyi təyin olunur və onun dəyişmə sistemi işin gedişatında baş verir. Müəssisədə göstərilən model ilk növbədə hesablama texnikası nəzəriyyəsinə, riyaziyyat, statistika və ehtimal nəzəriyyəsinə oxşar modellərin tətbiqində tətbiq edilir. Bundan başqa idarəetmə təhlilində korelyasiya metodundan istifadə etmək də mümkündür. İdarəetmə təhlili iqtisadi təhlilin bir hissəsi olmaqla idarəetmə mühasibatlığı əsasında aparılır. İdarəetmə təhlilinin əsas məqsədi keçmiş, indikini və bu günü öyrənmək, bölmələrin biznes fəaliyyətinin gələcək inkişafını müəyyən etmək, gəlir və xərcləri proqnozlaşdırmaq maliyyə nəticələrinin ən səmərəli metod və üsullarını seçməkdən ibarətdir.

İdarəetmə təhlili sərbəst bir elm kimi fəaliyyət göstərir, idarəetmə uçotunun “Məsrəf-Məhsul buraxılışı-Nəticə” mərhələlərini müəyyən edir, onun gələcək proqnozlaşdırmasını həyata keçirir və xərclər üzərində idarəetməni sərbəst həyata keçirməyə imkan verir. Sahibkarlıq fəaliyyətində idarəetmə təhlili həm qısa müddətli həm də uzunmüddətli strategiya hazırlayıb ona uyğun qərar qəbul etməyə imkan yaradır. Müasir dövrdə çox sahəli strategiya təhlili, əslində investisiya təhlili adlanır.

Müəssisədə strateji təhlilin aparılması onun gələcək fəaliyyətinə çox ciddi təsir göstərir. Ona görə də təşkilatın fəaliyyətini əvvəlcədən təhlil edib tətbiq etmək, onun gələcəkdə hansı məhsul istehsal edib-ətməyəcəyini müəyyənləşdirməyə əsaslı məlumatlar verir.

İqtisadi cəhətdən daha sürətlə inkişaf etmiş ölkələrdə strateji təhlil daha çox tətbiq edilir. İnkişaf etmiş Qərbi ölkələrində strateji təhlilin

aparılması və tətbiqi həm də “Standart-kostinq”, “Təpəl-kostinq”(TC) xərclərin idarə edilməsi strateqiyası (SCĞ), habelə strateji biznes-vahidinin (BVS) konsepsiyasını hazırlamağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası kimi yeni inkişaf edən ölkələrin ASK-da idarəetmə təhlilinin yuxarıda göstərilən metodlarının tətbiq edilməsi, istehsal edilən məhsulun maya dəyərini hesablamasına, kömək etməklə yanaşı hər bir xərcin nə dərəcədə səmərəli olmasını müəyyən etməyə imkan verir.

Tədqiqat zamanı əsaslandırılmış nəticə çıxarılmış və nəticənin müsbət həllinə dair 15 təklif verilərək kompleksin və onun bölmə və şöbələrinin fəaliyyətinə tətbiq edilməsi tövsiyyə edilmişdir.

Dissertasiya işi üzrə aşağıdakı elmi məqalələr və tezislər dərc edilmişdir.

1. “ASK-da məhsulun maya dəyəri kalkulyasiyasının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri”. Azərbaycan Aqrar Elmi. Elmi-nəzəri jurnalı. Bakı, № 6.2008-ci il;

2. «Организация управленческого учета в условиях арендных отношений».AMEA-nın İqtisadiyyat institunun Elmi əsərləri, №2. Bakı,2009-cu il;

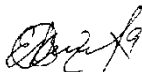
3. İdarəetmə uçotu sisteminin təsnifatı və onun metodoloji əsasları. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, Bakı Azərbaycan Elmi-tədqiqat kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı və təşkili institutu, 2010. s.262-264;

4. “İdarəetmə uçotu sisteminin təsnifatı və onun metodoloji əsasları”. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu. Xəbərlər seriyası, №4. Bakı, 2010-cu il;

5. “İdarəetmə uçotunun təşkili və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri”. AMEA-nın Elmi əsərləri, №3, 2011-ci il;

6. «Классификация системы управленческого учета и методологические основы оценки расходов». Вестник, экономической интеграции. Научно- практический журнал №10(55) 2012г;

7. Xərclərin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində idarəetmə təhlilinin rolu. Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı üzrə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, Bakı-2014, s. 588-591.





## РЕЗЮМЕ

Ельнара Наби кызы Ахмедова

### **Основные направления совершенствования управленческого учета и анализа в перерабатывающих отраслях агропромышленного комплекса**

Во вводной части диссертационной работы показаны актуальность темы, состояние изученности проблемы, цели и задачи, объект и предмет исследования, научная новизна и практическая значимость работы.

Первый раздел диссертации называется **«Теоретические основы и организационные проблемы управленческого учета»**. В этом разделе раскрываются концептуальные основы управленческого учета, предмет, объекты и метод управленческого учета в АПК, а также классификация расходов и доходов в системе управленческого учета и методологические основы их оценки.

Второй раздел диссертационной работы, где рассматриваются современное состояние управленческого учета, вопросы организации нормативного хозяйства при организации управленческого учета, необходимость применения метода калькуляции себестоимости продукции в АПК, именуется **«Современное состояние управленческого учета и его организации»**.

Третий раздел диссертации под названием **«Роль управленческого учета и анализа в управлении предпринимательством, направления его совершенствования в перерабатывающих отраслях»** посвящен определению объектов и методов управленческого учета, их значение в управлении предпринимательством, роли управленческого анализа в расчете экономической эффективности затрат, основных направлений совершенствования управленческого учета в перерабатывающих отраслях.



**SUMMARY**  
**Elnara Nabi Ahmadova**

**Key areas in the improvement of management accounting and analysis  
in processing areas of Agro-Industrial Complex**

The preface of this dissertation work covers the issues like the importance of the topic, the state of the problem study, goals and objectives, scientific innovation and practical significance of the research.

The first chapter is called " The theoretical basis and organization problems of management accounting". It is devoted to the conceptual basis of management accounting, the subject, object and methods of managerial accounting in Agrarian Industrial Complex, as well as the classification of costs and revenues in management accounting system and methodological bases of their assessment.

In the second chapter called "Current state of management accounting and its organization"the large-scaled analysis of the modern state of management accounting, the organization of regulatory issues of economy in the organization of management accounting, cost of the product in Agrarian Industrial Complex, the importance of application of calculation system were investigated.

The third chapter is called "The role of the management accounting and analysis in the management of agricultural enterprises, and the main directions of its improvement". It covers the issues like the role of the methods and the objects of the analysis in management accounting, their importance in the management of enterprises and the main directions of the improvement of management accounting in processing areas.



---

---

Kağız formatı (210x297) ¼  
Kağız №1, uçot çap vərəqi 1,0  
sifariş № 04, tiraj 100

---

---

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

---

---

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur.  
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА  
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

---

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ  
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

---

---

*На правах рукописи*

**Ахмедова Ельнара Наби кызы**

**Основные направления совершенствования  
управленческого учета и анализа в перерабатывающих  
отраслях агропромышленного комплекса**

**5303.01 – «Бухгалтерский учет»**

**АВТОРЕФЕРАТ**

диссертации на соискание научной степени  
доктора философии по экономике

**Гянджа – 2016**